

Niekoľko poznámok k reflexii politických a štátoprávnych zvrátov zo slovenských dejín 20. storočia v kultúrnej, osobitne v literárnej obci na Slovensku

IVAN KAMENEC, Historický ústav SAV, Bratislava

Iste pred týmto fórom nie je žiadnym objavom konštatovanie, že kultúrna a osobitne literárna tvorba citlivo reaguje – v pozitívnom, ale tiež v negatívnom smere – na všetky režimové, resp. štátoprávne zmeny. Tie sa na Slovensku odohrávali v 20. storočí až príliš často a – zjednodušene povedané – boli rámcované rokmi 1918, 1938, 1939, 1945, 1948, 1968, 1969, 1989, 1993. Túto turbulenciu ironicky komentoval Janko Jesenský dakedy začiatkom štyridsiatych rokov: „*Len prišiel prvý prevrat, už/ aj druhý, tretí máme./ To slovenský náš charakter,/ že sa vždy prevraciame.*“ Prirodzene, nešlo tu však o samotné medzníkové roky, ale o to, aké procesy sa v nich naštartovali a čo následne spôsobili vo verejnom, teda aj v kultúrnom živote. V storočí trvajúcim, povedané slovami historika Ľubomíra Liptáka „*dlhšie ako sto rokov*“, pripadla konkrétna, viac alebo menej výrazná politická alebo štátoprávna ruptúra v priemere na každých desať rokov. Jej výsledkom bolo jednak proklamovanie nových, často nereálnych či priam fantazmagorických cieľov, jednak sústavné prerušovanie prirodzeného kontinuálneho vývinu a najmä ideologické odmietanie, negovanie predtým dosiahnutých výsledkov. Veľmi citlivo sa to premietalo do kultúrnej oblasti, osobitne do spoločenských vied, krásnej literatúry a umenia vôbec. Čiastočne nezodpovedanou otázkou zostáva, ako tieto procesy ovplyvnili vedomie spoločnosti, resp. jej jednotlivých skupín a vrstiev. Vonkajšie prejavy súhlasu či odsúdenia nemožno totiž považovať za kritérium skutočného stavu myslenia ľudí v konkrétnych (zvlášť nedemokratických) politických podmienkach.

Navyše, viac ako polovicu 20. storočia prežívala slovenská spoločnosť v znamení dvoch totalít, dvoch horúcich a jednej studenej svetovej vojny. Múzy však ani vtedy nemlčali, aj keď boli – a nemohli nebyť! – pod vplyvom najrôznejších ideológií, predstav a ilúzií. Striedavo to bola revolučná, štátna alebo národná eufória, no zároveň aj nacionálna, rasová či triedna intolerancia, podozrievavosť i neskrývaná nenávisť. V totalitných systémoch nad všetkým stál hrozivý tieň štátu a s ním spojený fenomén strachu z osobnej bezpečnosti, prinajmenej obáv zo straty vlastnej profesionálnej existencie, resp. z obmedzenia alebo zákazu a verejnej prezentácie vlastnej umeleckej či vedeckej tvorby. Uvedené faktory sa často odrazili v nedôstojných a dnes už ťažko pochopiteľných postojoch, no aj v akejsi dobrovoľnej „nadpráci“ jednotlivých, neraz skutočne špičkových reprezentantov slovenského kultúrneho života, v ich umeleckej (najčastejšie literárnej), resp. vedeckej tvorbe.

Z toho možno zároveň vyvodzovať záver, že umelci, literáti, vedci a kultúrni pracovníci vôbec neboli iba nešťastnými a bezmocnými obeťami tunajších nedemokratických politických systémov. Boli tiež ich organickou súčasťou a neraz aj aktívnymi spolu-tvorcami. Veľakrát tu došlo k akejsi dobrovoľnej alebo strachom vynútenej rozdvojenosti. Na jednej strane konkrétni autori tvorili prínosné umelecké a vedecké práce, na druhej strane oddane – bez ohľadu na to, či z presvedčenia, naivity, alebo zo stra-

chu – slúžili politickej, v našich podmienkach hlavne totalitnej moci. V historiografii si často nevieme poradiť s týmto vnútorným rozporom, z čoho potom logicky vyplývajú zjednodušené, zovšeobecňujúce pozitívne, resp. negatívne hodnotenia. Pritom umelecká, literárna alebo vedecká tvorba nemusela a nemusí byť vždy v absolútnom súlade s ideologickou orientáciou, resp. s priamymi politickými aktivitami svojich autorov. V slovenských moderných dejinách je na to nespočetne veľa príkladov.

Ďalším častým javom bolo, že mnohí slovenskí intelektuáli sa stotožnili s jedným totalitným systémom, ale proti druhému (bez ohľadu na časovú následnosť) sa vedeli rozhodne postaviť – a to aj za cenu rizika, profesionálnej i osobnej diskriminácie a perzekúcie. Možno, že to čiastočne ovplyvnila aj istá tradícia, keď absentujúcu, alebo málo výraznú, neduživú a oportúnnu slovenskú profesionálnu politiku suplovali nepolitici, (najčastejšie publicisti, spisovatelia, kňazi, a ďalšie osobnosti vychádzajúce z prostredia slovenskej intelektuálnej elity). Čo ich k tomu viedlo? Veľmi často sa toto konanie zdôvodňovalo vcelku pravdivou skutočnosťou a skúsenosťou, že malý národ sa do povedomia európskej verejnosti môže dostať nie mocenským vplyvom či hospodárskymi výsledkami, ale v prvom rade produktmi svojej duchovnej a umeleckej činnosti. Okrem toho umelci v politike neraz podľahli hmlistej chimére, že tentoraz sa už určite angažujú za ideály šťastnej a spravodlivej budúcnosti národa, štátu, robotníckej triedy, pracujúceho ľudu atď. Preto idealizovali, ba priam mytologizovali aktuálny štát a jeho režim. O to krutejšie bolo vytriezvenie, lebo spravdila po ňom ostávala trpká príchuť sklamaní, ktoré trvalo a trvá až do nástupu novej ilúzie. Akýmsi protipólom týchto javov na Slovensku bolo, že viacerí tunajší politici prejavovali (málokedy úspešné) ambície na umeleckom a vedeckom poli (Milan Hodža, Vavro Šrobár, Vladimír Clementis, Ivan Dérer, v ostatnom čase napríklad Rudolf Schuster).

Nie všetky vstupy umelcov (budem tu hovoriť o spisovateľoch) do aktívneho verejného a politického života v turbulenciách nepokojného 20. storočia sa však skončili fiaskom či morálnou sebadegradáciou. Spomeniem aspoň niekoľko príkladov. V čase prvej Československej republiky sa stal senátorom za agrárnu stranu Ján Botto (Ivan Krasko), ktorý však do politiky aktívne nezasahoval. Iným prípadom v čase medzivojnovnej Československej republiky bola osobnosť Martina Rázusa. Ten sa po roku 1922 ocitol na čele Slovenskej národnej strany, ktorá však ostala na periférii slovenského politického spektra, keď sa naivne spoliehala na silu svojej predprevratovej tradície a reprezentatívnej vodcovskej úlohy. Strana chcela svoj malý vplyv vyvážiť v spájaní sa s inými, často veľmi rozdielnymi a kontroverznými politickými subjektmi (agrárnikmi, ľudákmi, národnými demokratmi, no aj s Národnou obcou fašistickou). Rázusova politická naivita bola odmenená opakujúcimi sa sklamaniami a nekorektnými postupmi jeho dočasných partnerov (asi najcitlivejšie to bolo zo strany ľudákov po voľbách 1935), čo ho priviedlo k rezignácii na vlastné politické aktivity. Možno povedať, že jeho predčasná smrť v roku 1937 bola pre básnika istým vykúpením, lebo ho milosrdne uchránila pred ďalšími dezilúziami, no možno aj lákavými pokúšeniami po roku 1938, 1939, keď bola jeho strana ľudákmi jednoducho rozpustená a zakázaná. Rázus a strana, na čele ktorej stál, síce utrpeli veľa sklamaní a podvodov, no predsa si len nezaslúžia, aby ich meno cynicky, perfídne, bez elementárnych základných znalostí faktov zneužívala dnešná Slovenská národná strana a jej nevzdelaní lídri.

Martin Rázus napriek svojim politickým funkciám, vrátane poslaneckého mandátu v československom parlamente, však v prvom rade ostal citlivým umelcom s primeraným kritickým odstupom od každodenných politických udalostí. Vznik československého štátu privítal aj vo veršoch, no to mu nebránilo, aby videl a pomenoval aj jeho neduhy: „*I donôtil sa úsvitu/ a radostného dňom dánom/, no deň ten žičil novým pánom/, kým národ v rúchu rozodranom.*“. Jeho vtedajšie epigramy majú nadčasovú platnosť: „*Keď nás žrali páni/ v hrdom dolománi/ len sa teraz drahí moji/, nepožerme sami (...)* Prasec moje prasuliatka,/ keď už svitla doba nová, / upovážte môjho slova:./ nehrýzťe sa, nestrkajte, všetky nôžky do válova.“

Vari najzaujímavejšou osobnosťou v prepojení fenoménov politika – umelecká tvorba je Janko Jesenský, ktorý bol v čase prvej ČSR vysokým štátnym úradníkom (viacnásobným županom, viceprezidentom Krajského úradu na Slovensku). Možno teda povedať, že sa politicky výrazne angažoval. Je príznačné, že Jesenského súdobá umelecká tvorba (a nemám na mysli iba oprávnené často zdôrazňovaný román *Demokrati*), ale najmä pomerne málo citované a teda vo verejnosti aj málo poznané verše, ktoré svojím obsahom a poznávacím prínosom prekračujú dobu svojho zrodu. Neboli písané na objednávku politickej moci, aby oslavovali štát, jeho režim a jeho lídrov, ale boli bystrou reflexiou, neraz priam kritickou analýzou dobových pomerov. Básnik mnohokrát písal príležitostné verše – najviac k 28. októbru, k štátnemu sviatku republiky. Nie však preto, aby ho prázdny frázami oslavoval, ale aby poukázal na jeho zneužívanie, nedocenenie, či aby sa cez túto problematiku vyjadril k niektorým závažným politickým a spoločenským otázkam, ako napríklad k citlivému česko-slovenskému pomeru. V čase pompéznych osláv 10. výročia vzniku republiky Jesenský písal: „*Už desať rokov hovoríš/, že máme byť vždy vedno/, že ty a ja a ja a ty/ a spolu, že sme vedno/ - Už desať rokov hovoríš/ vo svojej vysokosti/, že chlípeš múdrosť lyžičkou/ a ja som stále sprostý/ - Už desať rokov hovoríš/, že nemôžem ťa chápať/, že som ja východ citový/ a ty si rozumový západ/ - Už desať rokov hovoríš/, že v súlade to vrzdí/, že v rýchlom tvojom pokroku/ ťa Slovensko brzdí/ - Už desať rokov hovoríš/, zázračné milé veci/, že nie som ani národom/, že nemám ani reči./ - Ja ku citu a svedomiu/ mám poznámočku krátku/: otázka česko-slovenská/ je len otázkou taktu./ - Tu so mnou hovorievali/ so spupnosťou maďaróna/, ak ma ty chceš viesť za ruku/, tak prosím: zostúp z koňa./ Som zaostalý, to ja viem/, lež práve preto bratku/ nevystatuj sa predomnou/ a nenechávaj v zadku./ - Ten, kto chce učiť jednotu/ sa takto neposmieva. / Kto posmech robí z vrškov troch/, ten vysmieva i leva.“*

Treba konštatovať, že Janko Jesenský nebol postihnutý syndrómom provinčnosti, nacionalizmu či svätuškárstva. Naopak, bojoval proti nim a vysmieval sa im (hlavne v čase vojnovnej Slovenskej republiky, voči ktorej režimu bol v otvorenej opozícii). Bol presvedčeným demokratom, no to mu nebránilo, aby ostro kritizoval neduhy demokracie, ktoré veľmi dobre zblízka, z vlastnej skúsenosti poznal: „*Tváre naduté./ Vrecká oduté./ Všetko páni/ nafúkani/ na roztrhnutie/ - Málo miesta./ Vysoké styky./ Samá cesta./ Veľké gestá./ Spupné kriky./ - A chuť stála/ by len žrala./ Okamžik a/ republika/ bude im malá/... V každom štáte sporiadanom/, s pravým alebo s ľavým sklonom/, musí byť vždy niekto pánom/, kto kočišom a kto koňom./ - Voz, kôň,, kočiš, pán vždy tu je./ Do vozíka kočiš priaha./ pán len sedí rozkazuje/ a ten konik, ten zas ťahá/ - Preto konik, kočiš, páni,/ na*

Slovensku sa tak stane: / tu sú ľudia zapriahani / a na voze sedia kone.“ Na konci tridsiatych rokov píše Jesenský pre dnešok zvlášť aktuálnu báseň *Buďme Európanmi*, v ktorej upozorňuje, že „*červenie bodák od kultúry a kultúra od bodáka*“. Nadčasovosť spisovateľových veršov až mrazí. Možno by si ich mali dakedy prečítať aj politici, tak radi sa odvolávajúci na národné dejiny, národné tradície, kultúru, literatúru a umenie a pritom ich až tak zahanbujúco málo poznajú.

Ďalším paradoxom našich dejín v 20. storočí bolo, že práve totalitné systémy akoby dávali viac priestoru a príležitostí literárnym tvorcom na politické angažovanie sa, no zároveň aj na ich korumpovanie. Ukázalo sa to už po roku 1939, keď do aktívnej politiky priamo či nepriamo vstúpili viacerí poprední, no aj menej známi spisovatelia, literárni historici a kritici: Tido J. Gašpar, Andrej Šubík-Žarnov, Milo Urban, Valetín Beniak, Stanislav Mečiar, Konštantín Čulen, Emil B. Lukáč, Mikuláš Gacek, Ján Kovalík-Ustiansky, Viliam Ries-Javor, Ľudo Mistrík-Ondrejov a ďalší. Intenzita ich priamej angažovanosti v politike bola dosť rozdielna. Doteraz nevieme presne pomenovať subjektívne príčiny, ktoré ich do politiky priviedli a viedli k prijatiu viacerých funkcií. Bolo to úprimné vnútorné presvedčenie, vyhranená ideová orientácia, ilúzie o samostatnom štáte, naivné predstavy o sľubovanej a štedrej podpore režimu pre rozvoj kultúrneho života, osobné a profesionálne ambície? Všetky spomínané prvky tam boli a vlastne sa – no v inej politickej situácii i v rozdielnom personálnom obsadení – zopakovali po roku 1948. Prekvapujúco sa tu objavujú nielen podobné metódy, ale aj istá ideologická príbuznosť: volanie po „*socializácii kultúrnych hodnôt, usmernení kultúry či vykynoženía jej negatívnych vlastností*“ (S. Mečiar, 1940). Tieto ciele sa mali uskutočňovať raz v zmysle nacionálneho socializmu, inokedy v duchu stalinského či reálneho socializmu alebo socialistického realizmu. Spájala ich aj verbálna revolučnosť pri vytyčovaní cieľov, intolerancia až nenávisť k akýmkoľvek iným názorom, nevraviac už o prípadných oponujúcich prejavoch a postojoch, no aj sľuby, že politické tlaky sa nedotknú slobody a autonómie umeleckého prejavu. Po krátkodochom nástupe umelo vykonštruovaného slovenského národného socializmu do slovenského verejného a politického života a po prijatí takzvaného Lomnického manifestu niekoľkých slovenských kultúrnych reprezentantov v auguste 1940 sa seabavedome ohlasovalo: „*v slovenskom kultúrnom živote budú mať miesto iba tie hlasy, ktoré sú pre terajšie štádium duchovného a národného vývinu zodpovedné a zdravé. Vláda národno-socialistického smeru vykoná v kultúrnom živote konečne očistné dielo, aby sa u nás už skrachované náhľady netrpeli, aby sa nešírili náhľady liberalisticko-židovskej éry. Bez usmerňovania kultúry to nepôjde dobre, pričom usmernenie nemá byť diktát tvorcovi, ale usmerňovanie jeho tvorby do národného prúdu*“ (S. Mečiar, 1940). Obsah a forma týchto postulátov sa až nápadne podobá dikcii z päťdesiatych, sedemdesiatych a osemdesiatych rokov minulého storočia.

Z obdobia ľudáckej totality treba zaznamenať ešte jeden jav: niektorí spisovatelia akoby v danom čase rezignovali na vlastnú umeleckú tvorbu. Týka sa to napríklad Míla Urbana, ktorý od jesene 1940 bol šéfredaktorom radikálneho fašistického denníka *Gardista*, kde publikoval raz podpísané, inokedy nepodpísané články a úvodníky, ktoré svojou intoleranciou a nenávisťou podnes zarážajú. Asi prekvapovali aj jeho niektorých vtedajších spisovateľských kolegov. Podobne to bolo aj u Tida Gašpara (poslanca Snemu

Slovenskej republiky, potom slovenského vyslanca vo Švajčiarsku a napokon šéfa Úradu propagandy). Najmä v rámci posledne menovanej funkcie písal T. Gašpar nepochopiteľne naivné, priam primitívne úvahy (až do marca 1945), vysvetľujúce a obraňujúce nielen charakter a antihumánne činy totalitného režimu (napr. tzv. riešenie židovskej otázky), ale aj slovenskú účasť vo vojne proti štátom antihitlerovskej koalície a „večné“ spojenectvo s nacistickým Nemeckom. Nevedno, prečo títo spisovatelia vedome či nevedome doslovne popreli svoje predchádzajúce humanistické stanoviská. Možno si však položiť otázku, ako ich vtedajšie propagandistické aktivity ovplyvňovali verejnosť, u ktorej mali nespornú autoritu. Tú si však neupevňovali vlastnými tvorivými činmi. Popri nich tu však bola aj skupina spisovateľov, ktorí napriek svojej politickej angažovanosti nerezignovali na vlastnú literárnu tvorbu, ba neraz v nej dosahovali umelecké vrcholy. Do nej treba zaradiť: Emila Boleslava Lukáča (poslanca slovenského snemu), Valentína Beniaka (vedúceho sekretariátu ministra vnútra Alexandra Macha a predsedu Spolku slovenských spisovateľov), Andreja Šubíka-Žarnova (člena Štátnej rady). V literárnej tvorbe posledne menovaných predsa len otvorenejšie, aj keď dakedy iba medzi riadkami, zarezonoval vnútorný rozpor a kritická sebareflexia, odrážajúca dilemu medzi politickou angažovanosťou a poslaním spisovateľa. Asi najotvorenejšie to vyjadril vo veršoch V. Beniak: *„Časy strašné, časy chudé,/ Bože, čo to s nami bude?/- Ženie nás do temných kútov/ nové plemä ľudozrútov/ -Zodrali sme ako krpce/ ideál i verné srdce/- Nebude nás žiadna škoda:/ riedke mäso, riedka voda./ - Žalár temný, hustá mreža,/ hryzieme už do železa/ - Ešte si nás okorení/, my sme málo pokorení.“* Dokonca aj režimistický novinár a známy ľudácky publicista Konštantín Čulen v roku 1941 so znepokojením konštatoval, že *„slovenský kultúrny život sa nachádza na plytčine“*. Príčiny videl aj v skutočnosti, že *„niekoľkí ľudia pera, štetca a dláta, majúč dodatočnú protekciu vrhli sa na obchodnú, oveľa výnosnejšiu a nie namáhavú cestu. Za kultúrny život národa však história nebude ťahať na zodpovednosť predsedu arizačného úradu. I keď ešte viac literátov a umelcov zarizuje židovské podniky, zodpovednosť bude ležať na pleciah slovenských intelektuálov“*. Myslím, že špecifickým prípadom bol osud Jozefa Cígera Hronského, ktorý sa v politike priamo neangažoval a hoci bol prívržencom režimu, nikdy sa neznížil k radikálnym antihumánnym prejavom. Jeho politické postoje nemožno hodnotiť len cez zúženú optiku jeho povojnového románu *Svet na trasovisku*, ktorý písal v tristných podmienkach povojnového slovenského politického exilu. Všetky spomínané skupiny i jednotlivci mali v slovenskej literárnej obci svojich početných pendantov a nasledovníkov aj v čase komunistickej totality (Ladislav Novomeský, Miroslav Válek, Vladimír Mináč, Michal Chorváth a mnohí ďalší).

Pokiaľ hovoríme o ére totality z prvej polovice štyridsiatych rokov, treba pravdaže spomenúť, no nie zjednodušene preceňovať, aj politickú angažovanosť literárnych tvorcov na druhej strane barikády: v protifašistickej rezistencii, resp. priamo v Slovenskom národnom povstaní – Ladislav Novomeský, Peter Karvaš, Michal Chorváth, Alexander Matuška a iní. (Novomeský pocity oponentov o dvadsať rokov neskôr vyjadril veršami: *„Všetkého, o všetko sme sa báli a preto na vojnu sme sa dali.“*) Ich činnosť je v odbornej literatúre už pomerne dobre, aj keď niekedy zjednodušujúco rekonštruovaná. Z hľadiska zamerania môjho príspevku je dôležité, že niektorí z nich sa o pár rokov neskôr podieľali

na budovaní druhého totalitného systému, bez ohľadu na to, že sa neraz stali jeho tragickými obeťami. Znova sa však treba vrátiť k osobe Janka Jesenského, ktorý sa vo svojich veršoch z obdobia druhej svetovej vojny prejavil medzi slovenskými literátmi ako najostrejší kritik ľudáckeho režimu. Jeho tvorba bola šírená samizdatovou formou a už počas vojny bola prepašovaná do slovenského politického exilu v Londýne, kde vyšla aj knižne. Aj keď to znie trochu pateticky, stále niesla so sebou humanistické poslanstvo. Jesenského protitotalitné rozhorčené alebo sarkastické a ironizujúce verše majú znova nadčasovú účinnosť, lebo boli aplikovateľné aj na druhú, „červenú“ totalitu. Možno povedať, že v prípade smrti tohto básnika v decembri 1945 bol k nemu osud milosrdný. Vcelku ľahko je vysloviť hypotézu o Jesenského postojoch na „diktatúru proletariátu“ po roku 1948.

Akékoľvek delenie slovenskej literárnej obce na ľavý či pravý smer, na pokrokárov či konzervatívco, na prívržencov či odporcov demokracie, resp. totalitných režimov relativizuje ešte jeden znepokojujúci, aj keď možno len vonkajší, trochu okrajový faktor. Je to fenomén manifestov, deklarácií a prevolaní, ktorými sa od polovice tridsiatych rokov 20. storočia ich signatári prihlasovali k určitým ideologickým, duchovným a kultúrnym hodnotám. Pravdaže, nebolo to žiadne slovenské špecifikum. Chcem však upozorniť, že len počas jedného desaťročia, presnejšie od roku 1936 do roku 1945, vzniklo na Slovensku niekoľko takýchto manifestov, ktoré si svojím obsahom navzájom odporovali, čo napokon bolo vcelku logické. Kuriozitou však je, že ich signatármi a často aj koncipientmi boli neraz rovnaké osobnosti – zväčša literáti. Mám tu na mysli známy (neraz preceňovaný) manifest z I. Kongresu slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach z roku 1936, manifest na obranu republiky z roku 1938, nacionálno-socialistický (lomnický) manifest z augusta 1940, dva protipovstalecké a jeden propovstalecký manifest z jesene 1944, manifest z I. zjazdu slovenských umelcov a vedcov v auguste 1945. Podpisy jednotlivých spisovateľov pod týmito dokumentmi nemožno paušálne a ahistoricky hodnotiť, možno však skúmať ich pohnútky, ktoré boli determinované raz presvedčením, politickou orientáciou, naivitou, nezorientovanosťou, inokedy oportunizmom, no hlavne všeobjímajúcim strachom z následkov podpísania alebo nepodpísania dokumentu.

Všetky spomínané determinanty sa objavovali aj v neskorších stanoviskách a dokumentoch: v Manifeste socialistického humanizmu, v zahanbujúcich rezolúciách na podporu rozsudkov v monsterprocesoch z päťdesiatych rokov, v stanovisku Výboru socialistickej kultúry z roku 1959, v protestoch proti okupácii Československa po auguste 1968, v podpísaní tzv. Anticharty v roku 1977, v stanoviskách spisovateľských, ale aj iných stavovských umeleckých a vedeckých organizácií k zamatovej revolúcii v roku 1989, resp. k problematike štátoprávneho usporiadania (t. j. zachovania alebo rozdelenia Československa v rokoch 1989 – 1993), k aktuálnym otázkam politického vývoja po roku 1993 (napr. výzva Spolku slovenských spisovateľov na odstúpenie Michala Kováča z prezidentskej funkcie) atď. Všetky tieto javy treba však nielen pomenúvať, registrovať či ahistoricky dodatočne odsudzovať alebo chváliť, ale hlavne hľadať ich príčiny, no najmä ich praktické i morálne dôsledky – jednak pre verejnosť, jednak (a najmä) pre slovenskú kultúru zvlášť.

Na záver ešte jeden dodatok: Všetky spomínané poznámky na adresu slovenských spisovateľov sa týkajú aj nás, slovenských historikov!